

Prof. Dr. phil. Josef Vojvodík, M.A.

Oponentský posudek na disertační práci Mgr. Heleny Dvořákové
Logické aspekty literárního prostoru v próze

Předkládaná disertační práce je příspěvkem k poznání literární topologie: konstituce, sémantiky a – jak avizuje název – logiky literárního prostoru v próze. Metodologicky zvolila autorka přístup, spočívající na kombinaci několika teoretických východisek, konceptů a modelů (teorie řečových aktů, Ingardenova estetika literárního díla, teorie fikčních světů, Blanchotova ontologie „literárního prostoru“, Bachelardova archetypální poetika prostoru, Searlova teorie logické povahy fikčního diskurzu), jednak, aby jejich prostřednictvím definovala základní pojmy své práce jako „literatura“, „prostor“, „logická soudržnost“ ad., jednak, aby popsala a analyzovala konstituci a transformaci různorodých forem a podob literárního prostoru ve vybraných dílech a konkretizovala status literárního prostoru, jeho kulturních a literárních symbolizací. Autorka sama v této souvislosti zdůrazňuje, že její pohled na literaturu není jednoznačný, že jde mnohem spíše o „kubistickou syntézu“, jejíž „nevýhodou“ je „pojmová neukotvenost“, zároveň jí však umožňuje určit, popsat a interpretovat v analyticko-interpretací části práce nejen difference a odlišnosti různých forem konstituce prostoru a různých způsobů jeho prožívání, které jsou pro zvolené texty relevantní, ale také dynamiku a sémantiku jejich transformace.

V analytické části práce se autorka zabývá čtyřmi literárními texty – Fuksovým *Oslovením ze tmy* (1972), Abbottovým satirickým sci-fi-románem *Plochozemě* (*Flatland*, 1884), Mrštíkovým románem *Santa Lucia* (1893) a Poeovou povídkou *Jáma a kyvadlo* (*The Pit and the Pendulum*, 1842) –, na nichž demonstruje a explikuje jednak podoby utváření literárního prostoru a jejich proměny, jednak vztah mezi postavami a prostorem jako logickým (ale také kognitivním a antropologickým) prostorem, zejména na základě „řečových aktů“ promlouvajících postav a analýzou vztahů mezi vybranými kvazi objekty realizovanými v textu, přičemž pojem kvazi objekty vztahuje na postavy a místa. Analýzy zvolených textů se z různých perspektiv podstatnou měrou dotýkají vztahu mezi topologií a řečí. Již Karl Bühler¹ ukázal, že naše řečová existence spojuje iluzivně všechny situačně závislé prvky řeči (promluvy), tzv. deiktika, které se protínají v bodě mezi „tady“, „ted“ a „já“. Každá promluva se děje „tady“ a „ted“ a každá promluva předpokládá „já“. Tím je

¹ Karl Bühler: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Stuttgart, New York 1982 [1934].

prostorově deikticky spojena s (přítomným) tělem mluvčího. Pokud jde o způsoby sémantické konstituce symbolického prostoru, o jazykové ztvárnění prostorových relací, zůstává i dnes vysoce relevantní a důležitou teorie Jurije M. Lotmana, na niž se autorka také odvolává. Lotman ukázal, že pohybem v prostoru, především překročením v textu dané hranice, je rozkolísán a destabilizován normativní řád fikčního světa, což je podle Lotmana právě to, co uvádí děj do chodu. Postavy, procházející prostorem, překračující hranice, zakládají nejen akční prostor, ale také různé formy nestability a iniciují tak zápletku.

Zvláštní pozornost věnuje autorka ve své disertační práci senzorialitě, smyslovému vnímání a poznání jako důležitým modi orientace. To je také dominantní téma a předmět autorčina analyticko-interpretálního zájmu ve všech třech textech (v *Oslovení ze tmy*, v *Santa Lucii* a v Poeově *The Pit and the Pendulum*), přičemž Mrštíkova *Santa Lucia* je přímo paradigmatickým textem, v němž se vyprávění stává modem fikční konstituce a proměn subjektu ve vztahu k prostoru, výrazně modelovaném tělesností a smyslovostí.

Analýzy textů ukazují, že prostor nelze oddělit od tělesné zkušenosti s fyzickým vypětím a pohybem v prostoru. Tělesná ukotvenost různých zkušeností s prostorem nechává do popředí vystoupit otázku literární reprezentace smyslovosti a tělesnosti, která je pro práci Heleny Dvořákové podstatná a na niž se snaží také odpovědět: především tedy, jakým způsobem lze smyslové vnímání a tělesné zkušenosti verbalizovat a převádět do jazyka literatury. A jaké specifické formy a strategie jsou v analyzovaných textech uplatněny? Její analýzy ukazují, že tělo má zásadní význam pro situovanost jedince v prostoru, pro jeho *subjektivní* prožívání prostoru jako centra orientace, jímž je zprostředkována také smyslová vazba na prostor smyslovými modalitami vidění, slyšení, čichu a hmatu.

Ve všech v disertaci analyzovaných textech je prostor (a prostorovost) sémantizován jako *tělesný* fenomén. Michel Foucault výstižně píše, že naše tělo je „velký utopický herec“ („grand acteur utopique“) v tom smyslu, že všechny utopie a fikce vedou zpět k tělu, protože svůj původ mají právě v tělesnosti a těle, které tvoří stále nové scénáře „jiných prostorů“, s nimiž také zůstává spojeno. O co Foucaultovi jde, je myšlenka transgresivní tělesnosti, která zaujímá důležité místo v jeho koncepci „heterotopii“ z jeho přednášky *Des espaces autres* (1967; česky *O jiných prostorech*²), proslovené původně pro architektky. Na rozdíl od utopií mají heterotopické prostory reálnou existenci a přece (zejména společensky) jiný a svým způsobem výjimečný

² Michel Foucault: „O jiných prostorech.“ In: týž: *Myšlení vnějšku*. Přel. Čestmír Pelikán. Herrmann & synové: Praha 2003, s. 71-86.

status, spojený se specifickým rituálem a způsoby komunikace: nemocnice, psychiatrické kliniky, ozdravovny, kasárny, věznice, hřbitovy, muzea, knihovny, galerie, kina, divadla. Foucault mluví o „heterotopiích odchylky“, zřizovaným pro jedince, jejichž chování se odchyluje od normy, řadí Foucault nejen různé léčebny a ozdravovny, ale také psychiatrické kliniky a samozřejmě vězení. Na rozdíl od obvyklých prostorů mají heterotopie vždy nějakou specifickou funkci, která se uskutečňuje mezi dvěma extrémními póly. Buď mají vytvářet iluzivní prostor, jenž reálný prostor, do něhož je člověk uzavřen a jeho život vtěsnán, odhaluje jako ještě iluzivnější, nebo vytvářejí ještě jiný skutečný prostor, který je tak dokonale a pečlivě uspořádán, že náš prostor, v němž žijeme, takřka denuncuje jako neuspořádaný a nepodařený. Svého úplného fungování dosahuje heterotopie ve spojení s časovým fenoménem, který Foucault nazývá heterochronií, jestliže člověk vystoupí, anebo je vytržen, z běžného času.

Foucaultovu koncepci „heterotopií“ zde záměrně zmiňuji proto, že např. nemocnice, v níž na začátku Mrštíkovy románu *Santa Lucia* leží Jiří Jordán, a v níž na konci umírá, je přímo modelovou heterotopií. Autorka si sama dobře časoprostorových zvláštností všímá (viz podkapitola 2.2.2.2.4 Nemocnice), k jejich zkoumání zvolila jiná východiska, možná by však pro její další uvažování, jak sama zmiňuje, mohla být koncepce literárních heterotopií jako míst specifické estetické zkušenosti podnětnou. Celá Praha se v Mrštíkově jeví jako *skutečně neskutečný* heterotopos ambivalentní katastrofické, zároveň však i estetické a erotické zkušenosti, a jako takovou ji Jordán i vnímá a prožívá, jak ukazují citáty, které Helena Dvořáková uvádí (dis., s. 129, 152-153). Praha se Jordánovi stává vysněnou „milenkou“ i hrobem, jako je jeho tělo tematizováno hned na začátku románu jako svůj vlastní hrob (ve smyslu středověké alegorie *sóma – séma*, tělo-hrob a zároveň tělo-znak): „Kostnatý, neobyčejně dlouhý ležel jako strunka [...]. Zuby ty se nyní cenily, obnaženy svítily v mrholivém přívitu dne a bíle vroubily černou dutinu úst“.³ A zároveň je Praha heterotopií vzpomínání.

Mrštíkův obraz Prahy zbavené iluzí, předjímá depresivně pesimistický obraz Paříže v Zeyerově *Domu u tonoucí hvězdy* (1894) a v Rilkeho *Zápiscích Malta Lauridse Brigga* (1910). Také Malte je nemocný, léčí se v pařížské nemocnici Salpêtrière a v Paříži umírá. Příznačné jsou již úvodní věty *Zápisků*: „Tak, tedy sem přicházejí lidé, aby žili, byl bych spíš myslel, že se zde umírá. Byl jsem v koncích. Viděl jsem: nemocnice“.⁴ Tento obraz Paříže odráží Rilkeho antropologický a kulturní

³ V. Mrštík: *Santa Lucia*. J. Otto: Praha 1921, s. 4-5.

⁴ R. M. Rilke: *Zápisky Malta Lauridse Brigga*. Přel. Josef Suchý. Mladá fronta: Praha 1994, s. 9. Své manželce Claře Westhoffové píše Rilke v dopise z 31. 8. 1902 z Paříže: „To množství

FILOZOFICKÁ FAKULTA Univerzita Karlova

Ústav české literatury a komparatistiky

pesimismus, v němž ještě doznívá atmosféra *fin de siècle*, který však zapadá do dekonstrukce optimismu pokroku 19. století. Pozornosti zasluhuje, že Jordánova Praha i Malteho Paříž jsou heterotopiemi katastrofické, sebe destruktivní a zároveň mesianistické zkušenosti. Nápadná je identifikace trpícího Krista s jedním z nemocných na začátku *Santa Lucie* a poslední scénou románu je modlitba za mrtvého a posledním slovem jméno svěťce a zároveň název melancholické písně jako leitmotivu románu. Výrazně náboženské, novozákonní konotace má samozřejmě již přijetí hlavního hrdiny. Podobně v Rilkeho *Zápisích* je Paříž nejen heterotopem vzpomínání i sebe destruktivně-apokalyptické zkušenosti,⁵ ale také zvláštní kvaziepifanie: „Odpuštění. Odpuštění čeho? – Láska. Můj Bože, láska. [...] Co věděli o tom, kdo vlastně je. Bylo teď strašně těžké milovat ho a on cítil, že by to dokázal toliko Jeden. Ale ten ještě nechtěl“.⁶

Nabízí se otázka po možném spojení mezi analyzovanými texty a jejich topologickou sémantikou. Autorka zvolila texty, v nichž se odráží vývoj od fantastiky (po)romantické moderny přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století s její zálibou v provokaci děsu a paniky, přes satiru na viktoriánskou Anglii osmdesátých let 19. století, román „ztracených iluzí“ symbolistické moderny až k postmoderní novele s katastroficko-fantastickými prvky z počátku sedmdesátých let 20. století. Zároveň se v nich odráží – jak autorčiny analýzy ukazují – také jeden z podstatných rysů moderny, jež by bylo možné vyjádřit pojmem „negativní antropologie“, s níž pracuje romanista Karlheinz Stierle⁷ (jako s paralelou k pojmu „negativní teologie“). Tento pojem vede k otázce lidské přirozenosti, k otázce „co je to člověk?“, jak byla zcela novým a předmoderním způsobem položena ve francouzském myšlení 17.

nemocnic, které jsou zde všude, mi nahání strach. Rozumím, proč se u Verlaine, u Baudelaira, u Mallarméa neustále objevují. Vidiš nemocné, kteří tam jdou nebo jedou, ve všech ulicích. Vidiš je v oknech špitálu Hôtel-Dieu v jejich podivných úborech, smutných bledých řádivých úborech nemocí. Najednou cítíš, že v tomto velkém městě jsou armády nemocných, armády umírajících, národy mrtvých“. Cit. in: August Stahl: *Rilke-Kommentar zu den „Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge“*. Winkler Verlag: München 1979, s. 160.

⁵ Jak ukazuje ve své interpretaci Rainer Warning, který dále rozvíjí a prohlubuje Foucaultův koncept prostorově orientovanými analýzami textů a modelů heterotopní tělesnosti především ve francouzské literatuře (Rousseau, Hugo, Flaubert, Zola, Baudelaire, Rimbaud, Proust, Céline, ale také Rilke a Th. Mann). Rainer Warning: *Heterotopien als Räume ästhetischer Erfahrung*. Wilhelm Fink Verlag: München 2009 (k Rilkeho *Zápisům*, s. 179-209).

⁶ R. M. Rilke: *Zápisky Malte Laurids Brigge*, s. 195.

⁷ Karlheinz Stierle: Die Modernität der französischen Klassik. Negative Anthropologie und funktionaler Stil. In: Fritz Nies, Karlheinz Stierle (eds.): *Französische Klassik. Theorie, Literatur, Malerei*. Wilhelm Fink Verlag: München 1985, s. 81-128 (cit. s. 85).

FILOZOFICKÁ FAKULTA Univerzita Karlova

Ústav české literatury a komparatistiky

století, zvláště Blaise Pascalem. Navzdory provizornosti odpovědí, již si byli Pascal, Racine, La Rochefoucauld vědomi, uvedlo toto tázání do pohybu reflexi, sahající hluboko do 20. století, reflexi, která podle Stierleho vytvořila osobitý filozofický a básnický jazyk, jenž se zásadním způsobem vtiskl do moderní literatury.

Pascal popírá možnost lidského poznání – a poznání člověka –, který je sám sobě „nepochopitelným monstrem“ („un monstre incompréhensible“, fragment 420), ale právě tato paradoxní „negace negace“ je cestou k poznání: poznání v protikladech. Východiskem Pascalovy negativní antropologie je situace člověka ve stavu naprosté ztráty orientace, unikajícího vlastní identitě, jehož Já se rozděluje a jehož tělesné bytí je krajně labilní a přece záhadné:⁸ „Člověk se stal vykořeněnou bytostí a to vysvětluje jeho hlubokou rozervanost“ (fragment 434). To jedinečně nové na Pascalově diskursu negativní antropologie je podle Stierleho jazyková realizace, jeho styl. Řeč je svébytnou instancí, řeč jako otevřená promluva – nikoliv etablovaný jazyk –, vycházející ze zkušenosti. Přesnost a jasnost vyjádření, o které Pascal vášnivě usiloval, znamená „převedení ‚výpovědi‘ do gestičnosti řečového aktu, jenž se stává sám o sobě výslovným. Přesnost řečového výkonu v »obyčejných hovorech [ze] života« (»entretiens ordinaires de la vie«)“.⁹

Ztráta, resp. hledání orientace je jedním z dominantních motivů sémantizace prostou v textech, jimiž se Helena Dvořáková ve své disertaci zabývá. Tento negativně antropologický rys vede k paradoxu „neurčitosti“ jako jedné ze základních kategorií moderny a jejích umělecko-teoretických modelů. Decentrizací lidské sebezkušenosti ztratil původně ontologicky fundovaný řád přírody svoji závaznost a člověk se stal, jak píše filozof Gerhard Gamm, „neurčitým“ („unbestimmt“).¹⁰ Podle Gamm, který ve svých knihách a studiích posledních přibližně patnácti let rozvinul logiku a sémantiku neurčitosti jako jinou teorii – a zároveň signaturu – moderny, představuje „neurčitost“ a perspektiva negativity jeden ze základních příznaků všech sebedeskripcí moderny jako pokusu myslet a definovat se právě z této z pozice.¹¹

⁸ Karlheinz Stierle: *Die Modernität der französischen Klassik*, s. 86-88.

⁹ Karlheinz Stierle: *Die Modernität der französischen Klassik*, s. 90.

¹⁰ Gerhard Gamm: *Nicht nichts. Studien zu einer Semantik des Unbestimmten*. Suhrkamp: Frankfurt am Main 2000.

¹¹ Podle G. Gamm: „Neurčitost a reflexe všech určení vědění a konání se jeví jako důležitá dimenze moderních vztahů k sobě samotnému a ke světu. Neurčitost možno demonstrovat na ztroskotání všech antropologických pokusů určit podstatu člověka, jako na antinomických strukturách morálních principů nebo na těžkostech, vyplývajících pro přírodní vědy (až k reflexi základů jednotlivých disciplín) z principiální neurčitosti jejich předmětů“ (Gamm: *Nicht nichts*, s. 7).

FILOZOFICKÁ FAKULTA Univerzita Karlova

Ústav české literatury a komparatistiky

Vedle (hledání) orientace je to – co charakterizuje sémantiku prostoru analyzovaných textů jako jejich určitý spojovací článek – zkušenost s jinakostí, s cizorodostí, specifická labilita mezi prožívajícím, poznávajícím a vnímajícím Já a světem, kdy vše dosud uspořádané, přehledné, známé, se proměňuje, stává se cize tísnivým, nebo přímo člověku nepřátelským: žitý svět se stává mučírnou, ztrácí trojrozměrnost, urbánní prostor se proměňuje se v nepřátelský organismus anonymního davu, pohlcujícího jedince. Skutečné a neskutečné se stává „propustným“, mezi reálným a ireálným, mezi vlastním Já a světem zeje trhlinka, která zasahuje i identitu postav. Nápadnou je také, jak autorka analýzou textů ukazuje, sémantika míst přechodu, hranice, prahu, dveří, oken – i pokud jde o přechod mezi epochami, styly, způsoby narace, žánry.

Jak tedy z výše uvedeného vyplývá, disertační práci mgr. Heleny Dvořákové považuji za velmi zdařilou: jde o vyzrálý, promyšlený, kvalitní a inspirativní výkon, který přesvědčuje mj. propojením teoreticko-metodologických východisek s analyzovanými texty, tedy explikací teoreticko-metodologických postulátů na interpretovaných textech.

Disertační práci mgr. Heleny Dvořákové hodnotím jako **výbornou** a **jednoznačně** ji doporučuji jako podklad k úspěšnému obhájení titulu Ph.D.

Prof. Dr. phil. Josef Vojvodík, M.A.

29. 05. 2023